

עליית בעל 'אור החיים' הקדוש לארה"ק

(מאמר שני בסדרה)

'כנחלים נטיו כגנת עלי נהר' (בלק כד, ו)

ברכה זו מתפרשת אצל רבינו לאלו המסתובבים ומשפיעים תורה לכל מבקש, וכן לאלו הקובעים ישיבות ונוהרים אליהם: "'כנחלים נטיו': לאלו שהם עושים כנחל הזה שנוטל מימיו ממקום למקום לשמות ממנו, כמו כן כת זו שטורחין בעצמן להשקות צמא למים חיים. וכנגד כת ב' אמר 'כגנות עלי נהר', כגון הזה שהוא נטוע וכל הרוצה ליהנות יבוא ויהנה, גם פירותיהם הולכים למרחוק שהבאים לשם מתחכמין מהם ויוצאים להשקות צמאי תורה, וכן כתיב (ישעיה ב) כי מציון תצא תורה".

דומה שרבינו זכה להימנות על שתי כתות אלו.

פרטים על עליית אור החיים לארץ ישראל

נסה במסגרת זו לשרטט קווים לתולדות חייו משעת יציאתו ממרוקו כדי לעלות ולשכון בא"י, ותחנתו דרך איטליה שם שהה כשנתיים ימים, ולבסוף שמילא את רצונו העז לנשק את עפר הארץ, כינון ישיבתו הראשונה בעיר עכו. כבר שרטטנו בקצרה את אופים של הישיבות שניהלו ענקי הרוח בתקופתו הן באיטליה והן באימפריה העות'מאנית והשוואתם לדרך הלימוד בישיבתו שייסד¹, ובמאמר הנוכחי נעלה על הכתב את דרכו המופלאה שעשה ממרוקו ועד הגיעו למשאת נפשו 'קרית מלך רב' ירושלים המכונה במקרא ה' יראה.

העלייה ממרוקו לארץ ישראל הייתה רצופה וקבועה החל מסוף שנת ת', ואין לחשוב שהתרבותה באה מחמת רדיפות הקשות שסבלו בארצם², שכן מצב היהודים בארץ ישראל היה חמור לא פחות, והעלייה

¹ מכל העולים בתקופה, מצטיינת עליית רבינו בתייעוד של מכתבים וחומר ארכיוני עשיר, המתגלה במאה שנים האחרונות, כולל גם בשנים האחרונות. חומר עשיר זה מאפשר לנו –אחרי עיון רב- לשרטט סדר נסיעתו מיום שעזב את מרוקו ועד שדרך רגליו על אדמת הקודש, וכן משך השנתיים שזכה לקבוע מדרשו בא"י. על פי רוב ציינתי לחוברת 'רבי חיים אבן עטר – עלייתו לארץ ישראל, נערך ע"י בנימין קלאר, ירושלים תשי"א, לקמן - קלאר.

² משנת ת"נ ואילך הורע מצבם של יהודי מרוקו לאין-ערוך: הסולטן מולאי איסמעיל ציווה בשנה זו לגרש את יהודי כפר אחד בסביבות העיר תאזא. המשכה של פעולה זו באה לאחר עשר שנים, ובשנות ת"ס-תס"ו הגיעה לשיאה עם הטלת המסים הכבדים על יהודי מרוקו, שגם העשירים לא יכלו לעמוד בהם וירדו מנכסיהם. לאסונם הייתה באותה שנה גם עצירת גשמים שהכבידה והרעה את מצבם. לדלדולם של יהודי מרוקו הוסיפה גם הסתבכותו של מולאי איסמעיל במלחמתו עם התורכים. משהוצרך לסכומי כסף גדולים, הטיל על היהודים מאה ככרי כסף, וחלקה של קהלת

מתרבה דווקא מזמן גזירותיו של אבן-פרוך בירושלים³. גדול היה זרם ההגירה של יהודי מרוקו באותם השנים, בעיקר בכוון לאיטליה ובמיוחד לעיר חוף הים ליורנו, ארץ רוכלת יושביה. רבים היו גם מההגרים ממרוקו שנתעשרו במקום פרנסה זה. כאמור, בעת נדודיו גמלה בלבו לעלות לירושלים במטרה להקים בה ישיבה של מעלה⁴ שחבריה יתנהגו בקדושה ובחסידות ויעסקו בתורה בימים ובלילות⁵, וכדי להחיש את הגאולה.

כדי להבין את מטרת המסלול, מן הצורך להקדים ולתאר את נתיבי הדרכים בתקופת הרב, לשם כך אשתמש עם מחקרו של פרו' אליעזר בשן, מגדולי המומחים ליהדות מרוקו:

בין יהודי ליורנו לאחיהם בקהילות המגרב היו קשרים בתחומי חיים שונים כבר בדורות קודמים, אלו הלכו והתחזקו משנת ת"נ ואילך והלכו והתחזקו ברבות השנים. זו תקופת השגשוג של יהודיליורנו מבחינת הזכויות האזרחיות וההישגים הכלכליים.

הקשרים, שהיו חד-סטריים או דו-סטריים, התבטאו בשלושה שטחים: א. בחיי הרוח, כגון שיתוף פעולה בשאלות ותשובות, כן הדפיסו חכמי המגרב את ספריהם בליורנו. ב. בתחום הסוציאלי: ליורנו היתה מוקד משיכה לסובלים ונדכאים, לפושטי רגל, לשלוחים של עצמם ושלוחי א"י, שעברו דרך המגרב, ולעולים לא"י שנזקקו לעזרה. ה'קהל' הצטיין בהחזקתם של מוסדות חסד, ובהם 'חברה פדיון

פאס הגיע כדי רבע מהסכום. בעקבות הצר והמציק, ברחו רבים מתושבי פאס למכנאס ולמקומות אחרים והמסים שלא היה בכוחם של יהודי פאס לפורעם, גרמו לסכסוכים פנימיים ולמלשינויות ואף לפירודה של קהלת פאס בשנת תס"ג, חלק מאנשיה יסדו קהל מיוחד לעצמם. בשנת תס"ד הורע מצבם של היהודים עוד יותר, וכך נמשך הרעתם משנה לשנה, כפי שמתואר בדיו שחור בידברי הימים של פאס, מהד' מ' בניהו, ת"א תשנ"ג.

³ מאיר בניהו, לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם א"י, סיני לה (ניסן אלול תשל"ד), עמ' שיח.

⁴ וכלשונו בביאורו לפסוק (ויקרא יט, כג): כי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל - רמז על בני תורה שנקראים עץ "יוצא ה' שתהיה עיקר הכנסת הארץ לנטוע בה עץ מאכל, שהם בני תורה".

⁵ לבו היה כואב על ש"בכל מקום אשר שם עברי, בזוי הוא ושפלי" (אוה"ח, שמות כא, ז). את רמת קושי השעבוד בזמנו הוא מעלה עוד יותר מגלות מצרים [!] והיה מבקש רחמים מאת השי"ת: "כי לא יעבד קבוץ גלויות, אלא תיכף ומיד יקבץ נפוצותינו, ויוציא אותנו אל מקום טהור – היא א"י הטהורה, כי ארץ העמים היא טמאה, היא ועפרה ואפילו אורה, ואין לך מקום שיקרא טהור זולת ארץ הקדושה" (שם, ו, ב). ומרבה לקונן על הגלות המרה (הקדמה לחפץ ה'). [מן הצורך לציין לדעתו של רבי יעקב אבן צור, גדול חכמי מרוקו בזמנו, גודל מצוות יישוב א"י. בשנת תצ"ב נשאל בפאס באיש הרוצה לעלות לא"י ואילו אשתו מסרבת! דעתו שיש להשפיע אליה שתתיר לעלות עמו, והיה אם לא יצליח – ישלם לה כתובתה. גם אם אין לו כרגע הסכום במזומן, יטול הנחוץ לו להוצאות דרכו והשאר יתן לה, ויתחייב על הסכום החסר, משפט וצדקה ליעקב, ס"י קנט]. בין בתרי מכתביו ניכר שלדעתו הקמת הישיבה תזרז את הגאולה. הוא היה מצפה לגאולה הקרובה, כי דעתו "זמן הגאולה יהיה להיות בבוקר ראשון של שנת הת"ק לאלף החמישי (ויקרא, שם); וראה מגדל עז לר"י מונדשיין, עמ' תצב-תקג.

בין העולים המפורסמים בשנים אלו היו: רבי יהודה החסיד, ר' חיים אבולעפייא עלה בר"ח סיון ת"ק, הרמח"ל [שעלה לאה"ק כחודש לפני פטירת רבינו, והתיישב בעכו! וחי בה כשנה לערך], רבי אלעזר רוקח מאמסטרדם, רבי אברהם גרשון מקיטוב שעלה ארצה בשנת תק"ז.

ידוע שהבעש"ט העיד עליו שנשמת רבינו הוא נשמת משיח. והאריך בכך בספר בית אהרן (קארלין) בתורתו ליום כ"ב בתמוז יום פטירתו של הקדוש רבי שלמה מקארלין: "זהו אמת ברור אשר כל צדיק וצדיק משלים מדתו השייך אליו לתקן, נמצא לכל צדיק יש חלק במשיח לפי המדה שתיקן... לפיכך גם הצדיק השלם בעל 'אור החיים' אמר ששמו חיים, הכל כמו שאמרנו. וצדיק אחד אמר שר"ת חיים: חזקיה נון ינאי משיח או מנחם". [ביאור ר"ת זה הובא בספר 'עץ פרי' והוא אוסף ד"ת של רבי מנדל מויטבסק, נערך ע"י ר' ראובן מפאטיק, עמ' ג, בשם רבי אברהם מקאליסק]. נסיים בשאיפתו של מרן הב"י לפני עלייתו לא"י: להשלים את חיבוריו ולהפיצם בישראל, לעלות לא"י ולנהוג בה בחיי קדושה וחסידות, להרביץ תורה בעם ושתלמידיו יהיו מובחרים ביותר, ראה מגיד משרים, פ' ויקהל.

שבויים', שהיתה מקציבה כספים ליהודים שנשבו או נאסרו, והיה צורך לשחררם ולשקמם. ג. חיי הכלכלה: סחורות נשלחו מהכא להתם. יהודי ליוורנו היו באים לרגל עסקיהם לערי החוף בצפון אפריקה. היו כמה מהם שיסדו סוכנויות בכמה ערים, העסיקו בהן קרובים או מכרים, ואלה נעשו בהדרגה תושבי קבע⁶. לאור הקדמה זו נקל להבין את מסלולו של הרב.

וכך הם השתלשלות הדברים: בשנת תצ"ט יצא מסאלי עם שתי נשיו ושני תלמידים נאמנים, ר' דוד חסאן ור' שם טוב גבאי⁷ שהצטרפו אליו לאיטליה על מנת לעלות משם לא"י. הספינה עגנה בנמלה של ליוורנו בתחילת חודש סיוון, והנוסעים נתעכבו בהתאם לחוקי ההסגר מחשש שלא יביאו מחלות מדבקות מעבר לים לעיר החוף. בערב חג השבועות הותר להם לבוא לעיר.

שמו ושמעו הנוסע בא לפני חברי הקהילה, ובאו לקראתו לקבל פניו בכבוד גדול. מאחר שהגיעו בעירום ובחוסר כל⁸, נרתמו כמה מחשובי הקהל לתמוך בו⁹, ואכן נסמך על שולחנם של עשירי העיר.

רשעי ארץ מולדתו לא יכלו לגזול ממנו את רוכשו הרוחני, כתבי יד של שני ספרים שלמים, שעלה בידיו להוציאם עמו לליוורנו. היו אלו כת"י של ספרו 'אור החיים' על התורה וספר 'פרי תואר' על שו"ע יו"ד. בליוורנו הוציא מכוח לפועל שתי תכניות נעלות, להעלות על מזבח הדפוס חידושי תורתו שהיו אתו בידו¹⁰, וכן למצוא אמצעים הנצרכים להעמיד ישיבה בעיר הקודש בשם 'כנסת ישראל' ולהבטיח ביסוסה כדי לכלכל את תלמידיה¹¹. כידוע שהחזקת ישיבות בירושלים היוותה נטל כבד ביותר על

⁶ אליעזר בשן, ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 73-74.

⁷ כנראה שניים: ר' דוד חסאן ור' שם טוב גבאי, ראה מש"כ תלמידו ר' משה פראנקו מליוורנו, מאור חיים, י"ל ע"י הרב אברהם שישא, לונדון תש"ך, בראש ההקדמה. הקדמה זו פורסמה כבר בשנת תרצ"ד על ידי רבי יוסף חיים ילז מטרבריא, בספרו ילקוט יוסף, ירושלים תרצ"ד, עמ' 45-46.

⁸ אחד מיקירי העיר ר' משה פראנקו, מי שהתקשר אליו, ולא סר מימינו כל הזמן שנשאר רבינו בליוורנו, רשם על עת בואו שבענוותנותו לא הגיד לשום אדם שאבד כל הונו: "מרוב ענוותנותו לא גילה שבחובת הגלות המצוי במערב, ירד מנכסיו כל כך שלא נשאר בידו מאומה. אבל הקב"ה ברחמינו שלא רצה לעזוב את הצדיק הזה נתן בלב נדיבי עם שיתנו לו מה [שצריך] למזונותיו", מאור חיים, [לעיל הע' 7], בהקדמה.

⁹ ובראשם ר' שלמה אלון, שבהקדמה לאוה"ח מכנהו: "שלמ"ה אלופ"י ומיודע"י, ור' משה פראנקו, שניהם היו מקושרים באהבה רבה לרבינו מבואו לאיטליה ועד צאתו.

כבר בהגיעו לליוורנו הציע לפניו רב העיר – רבי מלאכי הכהן מח"ס 'יד מלאכי', תשובה ארוכה שערך בשאלה סבוכה, ורבינו הסכים לפסקו. את הסכמתו חותם רבינו ברמיזה על משאת נפשו להמשיך משם לירושלים, נדפסה בשו"ת בית יהודה (עייאש), סי' מז.

רבי מלאכי הכהן התדבק בכל לבו ונפשו אל רבינו, ובכה עליו מרורות בשמעו הבשורה המרה על פטירתו, וכדאי לצטט את הקדמתו לקינה: "לא טובה השמועה אשר נקרא אל השמים מעל בעיה"ק ירושלים הרב הגדול הדיין המצויין המקובל האלהי ועם קדושים נאמן, שפע החסידים וחסרת הענוים, כמוה"ר חיים אבן עטר זצוק"ל, אשר היה ר"מ במדרש המפורסם 'כנסת ישראל' יר"ה, ויסע עמוד הענן ובצל שדי יתלונן בי"ד לחדש תמוז...", ש' ברנשטיין, שירים וקניות חדשים לר' מלאכי הכהן, מזרח ומערב, כרך ג (תרפ"ט), עמ' 255.

על פעילות הענפה למען היישוב בליוורנו בתקופה זו, ראה אצל י' ברנאי, יהודי א"י במאה הי"ח, עמ' 114.

¹⁰ ואכן יהודי ליוורנו אפשרו לרבינו להגשים את משאלו באופן היותר נעלה, בהקדמה לספריו 'אור החיים' ו'פרי תואר' מוסר רבינו שמות התורמים ראשי הקהילה, אשר הזילו כל הכסף הדרוש להדפסתם.

¹¹ רבינו חידש שבזמנינו שלומדי התורה התמעטו, עדיף להתפרנס מאחרים ולעסוק בתורה כל היום, ומאמרם גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים' נאמר דוקא "בזמנם שהיה להם דעת זך ורוב תורה.. משא"כ בזמנינו כי נתמעטו

הקהילה היהודית בירושלים, בניגוד למסגרת הלימוד בבית-הכנסת, שבו היו לומדים בעלי-בית, המתפרנסים בדרך כלל בכוחות עצמם. חבשו תלמידים, שתורתם אומנותם, שהקדישו את רוב היום ללימוד, ופרנסתם הייתה מוטלת על ראשי הישיבה. משום כך הזעזועים הכלכליים הקשים שפקדו את א"י, ערערו את מעמדן של הישיבות. משנת ר"ס החלו ישיבות ירושלים להריץ שדרי"ם כדי לממן החזקת ישיבותיהן¹², וליוורנו היתה מפורסמת בעזרתה להישוב בא"י¹³.

אולם משך כל ימי שהותו בליוורנו –שנתיים ורבע– לא נח ולא שקט. החל להרביץ תורה ברבים ולראות מעט אור – אור תורה וכבוד, ולזכות למעמד כלכלי יותר יציב, בזכות כמה מעשירי הקהילה. בינתיים נודע לו שר' חיים אבואלעפייא עלה ארצה והתיישב בטבריה וחידש שם את הישוב, כנראה שידעה זו זירזה אותו להצטרף לתנועה הכללית של עליית לא"י שפקדה אז קהילות שונות, אך לא כעולה פרטי אלא כיוזם תנועת עלייה משלו. במשך החורף של שנת ת"ק, כינס מסביבו תלמידים לישיבה שהוא עומד לייסד וגם פעל להבטיח את קיומה על ידי תמיכתם של יהודי איטליה.

האומנם, יותר ממה שהיה רבינו מקבל מיהודי איטליה, היה הוא משפיע. מקום משכנו בליוורנו הפך לבית מדרש שרבים נהרו אליו לשמוע תורה מפיו. הוא דרש ברבים והטיף לתשובה¹⁴. מדי יום ביומו היה דורש ברבים –ביום ובלילה¹⁵– לפני קהל ועדה דרושים נעימים המתקבלים על לב שומעיהם¹⁶.

הדעות, והלואי ואולי ילמוד כל היום וכל הלילה ויוכל להשיג לידע ולהבין בתורה ולידע כל דיני תורה הנצרכים... פשיטא כי יודה, ויאמר החכם דהאידינא ילמוד כל היום ויסתפק מהזולת", חפץ ה', מסכת ברכות דף ח ע"א. המעניין שאותו מסלול עבר רבי ישראל יעקב חאגיז, מעירו פאס שבמרקו החליט לעלות לא"י ולהתיישב בה. בדרכו לא"י סר [בשנת ת"ז לערך] לאיטליה, כנראה בכוונה להדפיס שם ספריו, ושם הגה רעיונו להקים ישיבה בירושלים, שהקים לימים –בשנת ת"י"ח– בשם 'מדרש בית יעקב' על שמו. על ייסוד הישיבה, ראה מאמרו של מ' בניהו, לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה ה"ז, H.U.C.A. כרך 21 (1948), מדור העברי, עמ' א-כד. וכמאה וחמישים שנה לפניו, היה כן אצל רבי משה בן מכיר ששלח לאיטליה את חתנו בשנת שני"ח, לגיוס כספים למען ישיבתו ולמען הדפסת ספרו 'סדר היום', ראה 'אגרת דופי הזמן', ויניציה שני"ח, דף קא ע"א.

¹² מעניין לציין את ההבטחה שקיבל הב"י –עוד בשבתו בחו"ל– מאת המגיד: "ידע שמהרה יבא לך ממון רב מחוצה לארץ לתת לתלמידך הספקה, ותלמידך יפרו וירבו ויצאו חכמים גדולים...", מגיד משרים, ראש חלק ב. אכן לימים ביסס את ארבע ישיבותיו שהיו לו בצפת, הוא דרש מארבע קהלות באיטליה שכל אחת יחזיק בישיבה שהיתה נקראת על שמו, מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' קסט.

¹³ ראה ד' הכהן, הקהילה בליוורנו ומוסדותיה, ספר זכרון לשלמה נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 119.

¹⁴ מתוך תיאורו של הרב פראנקו אנו למדים שהוכיח אותם קשות, ובעבירות החמורות ביותר לדוגמת: "גלוח בתער, שתיית סתם יינם...", ולא עוד אלא "כל מגמתו" של האיחולים שברכם היתה כדי לשכנעם ולשוב מדרכם הרע. לכאורה תיאור זה תמוה, האם יש מקום להוציא לעז על קהילת ליוורנו בעוונות חמורים? לאחר חיפוש רב מצאתי השערת הח' מאיר בניהו ותגל כבודי, וכלדהלן:

משנת תק"א ואילך נדד ר' משה בן מוסה מחכמי מרוקו לאלגיריה איטליה ומשם עלה לא"י. עת שהותו בליוורנו הוכיח אותם קשות בדיוק בעבירות אלו, את העוונות רשם בשיר-תוכחה: "שכחו קונם בממונם / השחיתו פאת זקנם. יין נסיכם סתם יין / שתו פיהם בשמימה. וכל אשר חפץ עשה / עיר פרוצה אין לה חומה".

ממשיך בניהו להעלות שפרטים אלה אינם הולמים אלא את בני האנוסים מפורטוגל שחזרו ליהדות בליוורנו ויצאו והתיישבו בתוניס (מאיר בניהו, רבי אברם אבן מוסה, מיכאל, ה (תל אביב תשל"ח), עמ' ז: ודומה שרשאים אנו לדרוש סמוכין.

¹⁵ ראה הסכמת ר' מלאכי הכהן אב"ד ליוורנו ליפרי תואר' מיום י"ז בטבת ת"ק: "דומה למלאך ה' צבאות, כי אם בתורת ה' הן סתרה כגלויה, יום ליום יביע ולילה ללילה דורש טוב לעמו".

דמותו הוקסמה מהופעתו רבת הרושם, ותוארו כמלאך ה', עד שאנשים מכל שכבות החיים באו, והם הביאו את ילדיהם לשמוע וללמד. אף נשי הגבירים באו לחדר הרבנית והאזינו לדבריו, למרות שהטיפ להם מוסר, ועורר אותם בתשובה. אבל עשה כל זאת מתוך אהבה, ולכן כדי למשוך אותם בעבותות אהבה האציל להם ברכה מיוחדת מלא חופניים¹⁷. מבאי ביתו היו גם גדולי הקהילה ועשיריה, והצליח להשפיע עליהם שיתמכו בישיבה שהוא עומד לייסד. לשם כך הקים

וועד של נאמני הישיבה שנקרא בשם 'כנסת ישראל' שחבריו היו סוחרים ובנקאים בליוורנו¹⁸, שהבטיחו לשגר מידי שנה את צורכי הישיבה¹⁹.

כנראה שהוועד לא רק התרים בעירם, אלא גם שלחו איגרות התרמות לשכניהם במדינה. נותרה לנו התכתבות מעניינת בין קהילת ליוורנו [הוועד:] לבין ראשי קהילת מנטובה. ביום י"ז בחשוון תק"א הודיע קהילת ליוורנו למנטובה, שרבינו מתכוון לייסד ישיבה בירושלים, שתהיה מבוססת על תרומותיהם של יהודי איטליה. תשובת מנטובה לא איחרה לבוא, והיא נכתבה ביום כ' בכסלו: עיקר דבריהם הוא, שאין ביכולתם להתחייב לתשלום קבוע להחזקת הישיבה, שכן היא עצמה שקועה בחובות, ועליה לדאוג לת"ת שלה ולעניייה, וכבר התחייבה לתמוך בקביעות בעניי ירושלים²⁰, והתנו תנאי מפורש שלא יוסיפו תרומה על תרומתם הקבועה. בסוף האיגרת הם מודיעים על נכונותם לתרום נדבה חד-פעמית, כשתתגשם התכנית בדבר הקמת הישיבה²¹.

¹⁶ מתי מעט נותרו בידינו מדרשותיו אלו, כך אחד מקובץ תורתו בשם 'מאור החיים', שנרשמו ע"י תלמידו ר' משה פראנקו, והוא רק משלושה חדשים משנת תק"א [לעיל הע' 7]. הרב פראנקו, תיכף עם הגעת רבינו לליוורנו, אף הוא ארגן התרמות עבור מעמד רבינו.

¹⁷ עדות ר' משה פראנקו: "כדי להמשיך לב השומעים כל הלילות היה מברך את הקהל עם נוסח חדש מלא ברכות".

¹⁸ בהקדמה לספרו 'אור החיים' מונה הוא ארבעה עשירי העיר ליוורנו שנתנו את הכסף הדרוש להדפסת הספר: "ארבעה המה מטיבי לכת המה ראשי המתנדבים ושועים בקהילות ליוורנו, שזכו ליטול חלקם בחיים". ומן העניין לציין לחידושו של רבינו בזכותם של אלו המטילים מלאי לת"ת, כפי ששמע מפיו רבי ישראל יעקב אלגאזי: "שמעתי מפה קדוש מדבר הרב המובהק כמוהר"ר חיים בן עטר זצוק"ל שאמר שראה בספרן של צדיקים ראשונים, כי כל מי שנתן בחייו ללומדי תורה וגמל עמם חסד, אע"פ שהוא עם-הארץ, זוכה שלאחר מיתה שמלמדים אותו תורה הרבה" (שמע יעקב, ר"פ בהעלותך), וציין שכוונתו לספר 'סודי רזא'. במכתבו של רבינו משנת תק"ב מנוי שמונה "פקידי מדרש כנסת ישראל": שלמה ב"ר נתנאל, קלונימוס סאנגוויניטי, האחים רפאל ומאיר רוויגו, האחים יהודה ומשה פאנו, אברהם דילבאנקו, אברהם סאנגוויני, אלישע אוסיליו. המעניין שבאותה תקופה נוסדו איפוא בליוורנו 'וועד' לשלוש ישיבות, אשר שתים מהן הוקמו בפועל, ומילאו תפקידים חשובים בהרצת התורה. ישיבת רבי אברהם ב"ר אשר; רבינו ורבי עמנואל חי ריקי (מ' בניהו, ישיבתו של ר' רפאל ריקי בירושלים, רבעון ירושלים, כך ג [תשי"א], עמ' כט-לב). גם ר' עמנואל סיבב בערי איטליה כדי להתרים עבור הדפסת ספריו והחזקת ישיבתו.

¹⁹ תעודת שד"ר אל חברי הוועד, עבור הישיבה משנת תקכ"ו, חותמים עליה תלמידיו וממשיכי דרכו: "... כי עליהם המצווה הזאת, כי זה שנים בזמן עטרת ראשינו מורינו הרב המופלא כמוהר"ר חיים בן עטר זלה"ה דרך ביאתו פעה"ק, הוא עבר לפנייהם לדבר בענין המדרש והבטיחוהו ר"מ להקריב פרי צדקתם מידי שנה בשנה קרבן מנחה לכבוד התורה" (הרב אברהם שישא, חוברת 'תובלנה בשמחת וגיל' לונדון תשנ"ה, עמ' 7).

²⁰ על התחייבויות והקדשות שלהן לירושלים, ראה אצל סימונסון, [לקמן הע' 24] עמ' 348-356, כן חקר את תרומותיה לצפת, שלוחי צפת במנטובה, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שכט-שנד.

²¹ סימונסון, לקמן הע' 24.

מסעותינו ברחבי איטליה משך שלהי שנת ת"ק וחורף תק"א

רבינו לא סמך לגמרי על חברי הוועד, אלא הוא נסע בעצמו גם לקהילות אחרות שבאיטליה, לשם גיוס כספים ותלמידים לישיבה: באלול ת"ק שהה בריג'יו²², משם המשיך למנטובה, יחד עם תלמידו הקרוב אליו – רבי דוד חסאן, ועוד משרת. וזאת אנו למדים מתשובת מנטובה מיום כ"ז באלול ת"ק, המעלים את ההסכם שנקבע עמו, שאחרי שובו מאמשטרדם²³ תקבע הקהילה את גובה תרומתה לישיבה. לפי שעה נתנו לו חמשה ציקיני לתלמידו ר' דוד וציקינו למשרתו²⁴.

אחרי חג הסוכות היה בבולוניה²⁵, בהתחלת חודש חשוון היה בוויניציה²⁶ בשלהי חשוון תק"א היה במודינה, וגם בה הקים 'וועד' לתמיכה בישיבה, בראשות משפחת סאנגויניטי²⁷. לקראת סוף חודש כסלו תיכנן כי בר"ח אייר ייסע לא"י²⁸, בחודש שבט למד על מות אביו ר' משה²⁹. בתחילת חודש אדר ראשון היה בפירא³⁰ וכן לא היה בקו-הבריאות, שנמשך עד סוף חודש ניסן³¹, בסוף חודש אייר היה במנטובה³². אח"כ חזר לליוורנו. למרות שכבר היה מוכן להפליג לא"י בחודש סיון, אולם היות ולא היתה ספינה מוזמנת, לא יכול היה להוציא לפועל את חפצו³³. תוכנית ההפלגה התארכה לזמן מה, עד

²² כדי להמשיך משם אל הגביר [יהודה חיים] סולם מראשי הקהילה במנטובה, קלאר, עמ' נא.

²³ כנראה שכבר התכונן אז להדפסת ה'פרי תואר' באמ"ד.

²⁴ האיגרת ספונה בארכיון הקהילה במנטובה, פנקס ו'. צויין ע"י ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 354.

²⁵ שם קירב לראשונה את יצחק ב"ר שמואל חיים סנגויניטי, י' רפאל, טמירין, ירושלים תשל"ב, מכתבים א-ב.

²⁶ טמירין, שם. רשימת התרומות עבור שדר"י א"י מפנקס ויניציה בשנים אלו פורסמו ע"י דניאל קארפי, ספר זכרון לשלמה נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 207.

²⁷ הסכמת רבני העיר לספרו 'פרי תואר'. וראה קלאר, עמ' נא-נד.

מן הצורך לציין שנותרה התכתבות ערה בין אחד מגדולי מעריצי רבינו הלא הוא ר' שלמה חיים סנגויניטי מחשובי מודינה, ואשר פעל רבות להצלחת מפעליו של רבינו, לבין רבינו, י"ט איגרות שנכתבו בין ו' בחשוון לט' בתמוז תק"א, פורסמו ע"י י' רפאל, במאמרו 'איגרות ר' שלמה חיים סנגויניטי אל רבינו חיים אבן עטר', טמירין [לעיל הע' 25], א, עמ' רעג-רפו.

²⁸ טמירין, איגרות ג, ח.

²⁹ שם, איגרת ז'.

³⁰ מפירא שלח, באמצעות ר' יצחק לאמפרונטי, בעל 'פחד יצחק', את מכתבו לקסאלי המועתק להלן.

רבינו התארח בביתו של לאמפרונטי; במהדורא בתרא שלו בערך רש"י, מאריך ר"י בכך שרבים ממפרשי רש"י התקשו בביאור דבריו, ולא הבינו שגירסא מוטעית הזדמנה לפניהם, ועי"כ הוטעו בביאור דבריו. אחת מראיותיו היא חומש נדיר הנמצא ברשותו, דפוס שאלוניקי רפ"א, בו הבחין שהיא גירסא מדוייקת. והוא מספר אפיזודה מעניינת, שהראה לשלושה רבנים שהתאכסנו אצלו – וביניהם רבינו – שלוש דוגמאות של טעויות במהדורות אחרות, ואילו במהדורא זו, מתיישב הקושי. חכמים אלו רצו לקחת ממנו את חומשו זה, מרוב ערכו הרב, ולא הרשה. וז"ל: "הרב הגדול כמוה"ר אברהם יצחקי ואחריו כמה"ר דוד מלמד ואחריהם כמה"ר חיים בן עטר, שלוחי ארץ ישראל, וכמה רבנים מחוצה לארץ ראו הדברים האלה בחומש שלי, והם רוצים להביאו עמהם לא"י, ולא אביתי לשמוע בקולם, לפי שלא מצאתי לקנות כמותם בדמים אפילו ביוקר", פחד יצחק, מהדורא בתרא, ערך רש"י.

³¹ טמירין, איגרות י, יג; וכנראה, שזו היתה סיבת דחיית המסע לתחילת חודש סיון, תיכף אחרי חג העצרת, שם איגרות יא, יג.

³² הסכמת ר' אביעד שר שלום באזילאה, אב"ד מנטובה.

³³ טמירין, איגרת יד

ר"ח אב תק"א, אז הפליגה ספינתו לכיוון אי"י.³⁴

לקהילות שלא עבר דרכן, שלח איגרות וחשב לא רק לרכוש על ידיהם תומכים לישיבתו אלא גם לתלמידים שיסכימו לעזוב את הגולה ולעלות לא"י.

באיגרתו לר' שבתי אלחנן מהזקנים רבה של קסאלי מחודש אדר שנת תק"א³⁵, הוא מפרט את מניעיו לעלייתו זו, וכן את תוכנית הלימודים בישיבה שבכוונתו להקים, ואלו דבריו: "...לקרא באזני זרע ברך ד' קריאה של חבה... כי קול יצא מלפני ה' בלב כל בחירי המוני עם א' אברהם נאספו ממזרח וממערב הללו דרך אניה בלב ים והללו ממדבר הרים, לעלות לעיר סביב לה הרים, להתגולל בעפרה, יחנו ויברכנו לומר די לצער הפרידה³⁶ אולי יתעשת ד' לנו ונחיה באור החיים, והדברים עתיקים³⁷. וכבר הגיעו הדברים לאזן מילין תבחן את אשר הערה נפשו הרמה הנשר הגדול קדוש ישראל תנא דאורייתא מלך חיים אבואלעאפא... ואנכי אחור לא נסוגותי וממקומי נסעתי וסוד מתקתי עם חברתי: עלה נעלה [ליראות] את פני ה'... נתעדן לפניו בעדין זה בזאת התורה... קומו ונעלה על הר ה' בבנינו ובבנותינו, ושם נועדה על התורה ועל התעודה.. ואצא סובב סביבות הנפוצות... לטעת נטעי גן אלקים חיים³⁸. עשרה המה העומדים ברמה, אשר קידשו נפשם לשרש בארץ גזעם... ללמוד וללמד לכל בא ולומד, גם לחזר אחרי ילידי עם ה' לאמר להם: בא ברוכי ד'... להשיב בנים על שולחן אביהם ברינה [בהמשך מעלה שהתלמידים יעתרו לפני הכותל המערבי עבור הצלחת הנדבנים] וכבר קהלות איטליא... שלחו זרועותיהם וחצנו הדבר³⁹ והוקם עלי⁴⁰.

³⁴ צ"ב שהרי ממכתבי רש"י סאנונייטי מחודש תמוז משמע שרבינו מודיע לו שקבע את זמן ההפלגה לשבוע של סדר 'אלה הדברים', ואילו ר"ח אב היה שבוע לפניו, ר"ח היה ביום ו' לסדר מטו"מ.

³⁵ את האיגרת שלח רבינו מליוורנו באמצעות רבי יצחק לאמפרונטי, שהיה גם הוא יחד עם תלמידו ר' יעקב דניאל אולמו ממעריצי רבינו. כן היה ידידו של ר"י לאמפרונטי, ומזכר כמה פעמים בספרו.

³⁶ היינו שהקב"ה יאמר די לצער הפרידה של עם ישראל מארצו.

³⁷ רמז לתנועות העליות שקדמו לפניו.

³⁸ עולה בקנה אחד עם לשונו המובא לקמן [בהע' 41] שנטיעה מרמז לתלמידים.

³⁹ החוקרים מאן וקלאר התקשו בהבנת מילה 'וחצנו', והאמת שרבינו חידש מילה על פי ישעיהו מט, כב, המתאר התעוררות ה' בלב העמים חיבה וכבוד אל בני ישראל היושבים בגלות בתוכם, ויסייעו בידם לצאת מן הגולה ולשוב אל ארצם בדרך נוחה: "והביאו בניך בחצן ובנתיך על כתף תנשאנה", המפרשים על אתר ביאור את כוונת המילה לכנף הבגד, ואילו רש"י ביחזקאל (כג, כד) פירש 'זרוע', וכוונת רבינו שכבר קבעו עובדה והושיטו את ידיהם והקדישו ממונם לישיבה.

⁴⁰ שו"ת ילד זקנים לרבי שבתי אלחנן ב"ר אלישע מהזקנים כתי"י (סרט 3969) סי' עג; פורסם לראשונה ע"י י' נאכט, מגנזי ירושלים (בעריכת: פנחס גראייבסקי), חו' כה, ירושלים תרצ"ב, עמ' 12-13; ב. קלאר, עמ' קטו-קצו. תשובת ר' שבתי אלחנן מיום ט"ו סיון, היתה דומה לתשובתה של מנטובה, כי מצבה של הקהילה קשה מאוד ואע"פ כן יתנו "קצבה מדי שנה בשנה לעה"ק תוב"ב כפי מסת ידנו. ואם ירחיב ד' לנו ופרינו בארץ... לא נחדל ממתנת ידינו", מגנזי ירושלים, שם, עמ' 14-15.

ר' שבתי אלחנן עונה לעוד כמה בקשות בסגנון דומה. בשנת תק"ה התבקש מאת ר' חיים וינטורא לאסוף ממון עבור ישיבת חותנו ר' חיים אבועלפאי בטבריה (שו"ת ילד זקנים, סי' עא-עב); כעבור כמה שנים מבקש החיד"א הימנו עזרה להדפסת ספרו 'שער יוסף', ואצל שתי הבקשות, מעלה ר' שבתי אלחנן את הלח"ץ והדח"ק השורר בעירו קסאלי, מ' בניהו, ספר החיד"א, עמ' תכז, מתוך כתי"י המכתב, ביקשתי מאת בנו ידידי ר' חנן בניהו לאתר לי את המכתב, ולא עלתה בידו.

הוא שאף שהמצטרפים אליו יהיו בעלי שאר רוח, שרעיונותיו קרובים לליבם⁴¹. רבינו היה מעורה גם בהכנת ציוד לבני החבורה, קניית ספרי-לימוד, ובהכנה הנפשית לפרידה ממולדתם⁴². הודות לצרור מכתבים שהשאיר אחריו אחד מתלמידי החבורה – ר' אברהם ישמעאל חי סגוויניטי, איגרות בעלות תוכן-רב, נותר לנו תיאור מפורט מסעם מליוורנו עד הגעתם לא"י, כולל החדשים הראשונים בשהותם בעכו.

דרך העברת הכספים מחוצה לארץ ישראל.

בתקופה זו הייתה חברת 'ועד פקידי א"י בקושטא' האפטרופוס העיקרי על היישוב ולגורם הקובע ברוב ענייניו. ה'ועד' הוקם כדי לארגן את התמיכה הכלכלית ביישוב, לריכוזם ולהעברתם לא"י. הוועד הוקם בשנת תפ"ו, וראשית פעולתו הייתה לצדקת ירושלים. כתוצאה מהצלחת פעולותיו הוקמו 'ועדים' נוספים, בשנת תצ"ג 'ועד פקידי חברון', ועד פקידי טבריה הוקם בשנת ת"ק, עם חידוש היישוב ע"י ר"ח אבועלפייא⁴³. יש להניח, שהצינור להעברת כספי הישיבה, היה גם ע"י ה'וועד'.

ולא רק העברת הכספים, אלא ארגנו גם את עלייתם של העולים. כל קיץ שכרו ספינה, עתים כמה ספינות, בשביל העולים ועולי-הרגל. בדרך כלל הפליגה הספינה סמוך לר"ה באלול או בשלהי אב⁴⁴. גם ספינת חבורת רבינו יצאה לקראת סוף הקיץ, והגיעה ימים אחדים לפני ר"ה.

מספר התלמידים: מדברי אחד מחשובי תלמידיו אנו למדים שכעשרה ת"ח עלו עמו⁴⁵. לזה רומז רבנו באיגרתו לקסאלי שהובאה למעלה במקום אחר באותה איגרת "בחברה למעלה מעשרה", מספר 'עשרה' מתפרש כאן באיגרת המתפרסמת כאן: "אנו יושבים בחברת עשרה למדנים". יחד עם התלמידים מנתה

⁴¹ רבינו אהב את תלמידיו כאילו היו ילדיו, וכלשונו בהקדמה ל'פרי תואר': "והבנים בני אלה תלמידי לומדי מדרש כנסת ישראל".

מצאנו בדור לפני עלייה זו, נוהג שלומדים היו באים מחו"ל ללמוד בירושלים לאורך תקופת זמן מוגדרת, ולהכשיר עצמם לשמש כרבנות לכשיחזרו לגולה (ראה משנת חכמים, ס"י תתרכב), לעומתם, תלמידי רבינו עלו על מנת להתעלות בקדושה וטהרה ולהחיש את הגאולה, כנראה שמגמתם היתה להתיישב לצמיתות בא"י.

⁴² זאת אנו למדים ממכתבי רא"י, שפורסמו ב'טימירין'.

⁴³ עם גידול האוכלוסייה האשכנזית, ולאחר מכן הקמת 'ועד הפקידים והאמרכלים' באמ"ד, ניטלה מפקידי קושטא סמכותם הבלעדית וחלה ירידה תלולה במעמדם, על מוסד ה'וועד', ראה אצל י' ברנאי, יהודי א"י במאה י"ח, ירושלים תשמ"ב.

⁴⁴ י' ברנאי, עמ' 23.

⁴⁵ יותר מזה נוכל להבין מתולדותיו של רבי דוד חסאן תלמיד מובהק לרבינו שעלה עמו ממרוקו: "ארי עלה ראשון... כמחר"ר חיים י' עטר זצוק"ל ואחריו... תלמידיו של אבר"ם כל בי עשרה מהודרא בתרא אשר הביא גברא פרישא... כל ימיו של אותו צדיק הרבה גבולו בתלמידים... ויבואו איש איש ממקומו, קראו אחריו מלא לשונות בצמא את דבריו ויעל עמו עת"ר אבא אגוד"ה דנהר"א, אשר יצק מים על ידו ואשר כתב לו רובי תורתו... בית מדרשו של שם 'כנסת ישראל'... מבוקר לערב שנו חכמים יושבים לפניו בחצי גורן עגולה, מאיר עיני חכמים בהלכה... ויותר שהיה חכם עוד לימד דעת... לקיומי גירסא לכל תלמידיו ששים המה מלכות למען יעמדו ימים רבים בהתאסף יחד, ויך את עיון כולוהו איתניהו בזכירה, זה מביא מה שאצלו וזה מביא משלו ממילא רוחא שמעתתא", הקדמה לספרו 'קדשי דוד', ליוורנו תקנ"ב.

המעניין שגם לאחר פטירת רבינו נשארה הרשימה בסך אחד עשר תלמידים; נותרה רשימה משנת תקי"ח מכל הישיבות בירושלים ותלמידיה, בישיבת 'כנסת ישראל' בה רשום י"א תלמידים וארבעה בחורים, פורסם אצל ר' שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמון תרצ"ד, מע' גדולים אות ת'.

החבורה שלושים נפש⁴⁶. הודות לגילוי כל התעודות הקשורות לחבורה, מתאפשרת לנו למנות את 'עשרת' [!] חברי הישיבה שעלו עמו, מהם שמוצאם ממרוקו, ומהם מאיטליה: ר' דוד חסאן⁴⁷, ר' שם טוב ב"ר יעקב גבאי⁴⁸, ר' א"י סאנגויניטי⁴⁹, ר' יעקב פריינטי⁵⁰, ר' חיים יהודה אמזאלג⁵¹, ר' שמואל נחמני⁵², ר' יהודה כהן⁵³, ר' חיים מונדובי⁵⁴, ר' משה נאג'ארה⁵⁵, ר' צבי הלוי⁵⁶, ור' משה פראנקו⁵⁷.

⁴⁶ הקדמה לימאור החיים'.

⁴⁷ התלמיד המקורב ביותר לרבינו, כפי שיוצא בין היתר מאיגרתו של ר' שלמה חיים סנגויניטי אל רבנו, טמירין [לעיל הע' 25], עמ' רעג; וראה הע' 7, 34, 47.

⁴⁸ תלמידו השני שעלה עמו ממרוקו [ראה לעיל הע' 4]. בשנת תק"ט חתום עם גדולי הישיבה בהסכמת לספר 'ראשון לציון'. בשנת תקי"ח היה חבר שני ב'כנסת ישראל' וראש ישיבת 'גדולת מרדכי' יחד עם רבי יונה נבון (שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמון תרנ"ד, מע' גדולים אות ת', דף קג ע"ב). השאיר אחריו ספר דרושים כ"י 'טוב וחסד' (שה"ג, מע' ספרים אות ט; ולא מצאתי זכרו).

⁴⁹ בנו ר' שלמה חיים, של נצר ממשפחה רבנית. ר' א"י עלה עם רבו לא"י, והוא עודנו צעיר ובחור, נשא אשה בירושלים, הצטרף אל חברת המקובלים 'בית אל' בשנת תקי"א.

אביו ר' שלמה חיים היה מנכבדי הקהילה במדינה, וממערציו הגדולים של רבינו ומתומכי ישיבתו. במכתב אחד של ר' יעקב פארייניטי מחדש טבת תקי"ג, הפונה לר' שלמה חיים, הוא מוסר לר' שלמה חיים פרטים על חיי בנו ר' אברהם ישמעאל, י' רפאל, [לעיל הע' 25], אגרת א'.

לימים נעשה ר' א"י מחותנו של החיד"א בהיות שלקח את ר' אברהם אזולאי, בנו השני של החיד"א כחתן לבתו.

⁵⁰ עליו בארוכה במאמרו של י' רפאל, סיני, כרך ע ח' א (תשרי תשל"ב), אגרות רבי יעקב פארייניטי, עמ' פו-צא. יתכן שהגיע ארצה בשיירתו של רבנו מאיטליה. היה מקושר לרבנו עד יומו האחרון. אחרי פטירת רבו נמנה ר' יעקב עם מנהלי הישיבה, ובשנת תקי"ד יצא בשליחותה לאיטליה. לפי כתב שליחותו אמור היה ר' יעקב לסיים את שליחותו בשנת תקי"ה, אך הוא שהה באיטליה עד שנת תקי"ו, מאחר וטיפל בר' אברהם סגרי שחשב לעלות עמו לא"י. בדרך שליחותו מתח ביקורת לפני ועד הישיבה באיטליה על השינויים בסדרי הישיבה מאז פטירת רבינו, ובזה עורר את רוגזם של חברי הישיבה. אנשי הוועד תמכו בו וכתבו לטובתו מספר מכתבים לראשי הישיבה, שלא תפגע ההקצבה המגיעה לו. בשנת תקי"ח נמנה ר' יעקב כחבר הרביעי בישיבה דבר המוכיח על המקום החשוב שתפס בין חברי הישיבה (על כך בארוכה במאמרו של מ' בניהו 'תולדות בית המדרש כנסת ישראל בירושלים', ירושלים (רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה), שנה ב, ירושלים תש"ט, עמ' קכא-קכו).

⁵¹ נזכר ע"י בנו בספר 'ראשון לציון': "הקשה החכם השלם כמה"ר". בשנת תק"ט הוא חותם עם חמה חשובי הישיבה.

⁵² כנראה, אחיו של ר' שמשון חיים נחמני, מח"ס 'זרע שמשון'. חתן ר' נתנאל ב"ר משולם הלוי, היה רב בכמה קהילות באיטליה, לוגו צינטו, פיזארו מו"צ בפאדובה ובסוף ימיו רב במודינא: "היה בקי גם בחכמת האמת מלבד בקיאותו בש"ס ופוסקים", נפטר בזקנה מופלגת בשנת תקל"א (תולדות גדולי ישראל, עמ' 272).

ר' שמואל נספח אל החבורה עוד באיטליה, ראה לקמן הע' 61, כבר באיטליה התחבר לשאר חברי החבורה (אגרות רש"י סנגויניטי, אג' ג, ו, ט). ר"ש נפטר עוד בהיות הישיבה בעכו בסוף אייר תק"ב, ב' קלאר, עמ' עה. השאיר אחריו "אשתו בחברת אמה ואחיה", וגם ילד שלא נגמל עדיין. רבינו החשיבו עד מאוד, ובכה וקונן רבות על אבידתו, ואלו דבריו לחברי הוועד: "קמי שמיא גלי שברון לבי ואנחתי על הלךח מבינינו איש חסיד כמה"ר שמואל ז"ל. ולרוב עוצם היגון בלבי עליו, עד כמעט ערבה כל שמחה, שבעונות אחר שנתמזג טבעו וערבה לו הישיבה עמנו ועם כל החברים והיה שמח שמחה גדולה, ערבה כל שמחה. ואין אדם יכול לשער מה שספדוהו ובכו אותו כל בני חבורתנו, בודאי יותר בכפלים ממה שהיו עושים עליו אחיו. והשתדלתי לקברו במקום המקודש לפני חסיד וקדוש אחר הרב הנזיר ז"ל, במעט הוצאות", ב' קלאר, עמ' צ-צא.

⁵³ הוא נפטר אחרי ר' שמואל. רבינו ייחס אסונות אלה לישיבתו בעכו, שהיא בספק א"י, והחליט תיכף ומיד לעזוב את המקום הזה. הוא הלך עם כל החבורה לכפר פקיעין ושם ישבו חודשיים, סיוון ותמוז, ממכתב רבינו על הוועד במודינה, ב' קלאר, עמ' עה.

⁵⁴ היה כנראה מחכמי איטליה שהצטרפו לרבנו בהיותו שם. בשנת תקי"ו היה באיטליה, אולי בשליחות, חזר כנראה באותה שנה. אחרי רבי יונה נבון נתכנה כראש הישיבה (בניהו, לתולדות בית המדרש [לעיל הע' 50], עמ' קיד).

⁵⁵ ראה בניהו, שם.

מספר החבורה יחד עם בני המשפחות הגיע לשלושים משפחות⁵⁸. כאמור הוא וסיעת מרחמוהי עלו עמו על הספינה ביום ר"ח אב תק"א והפליגו מליוורנו⁵⁹, לכיוון מצרים, בעשרה לחודש הגיעה הספינה לעיר הנמל מְסִינָה (סיציליה) ועמדה שם י"א יום. משם המשיכו – ביום כ"ב באב – לאלכסנדריה, שם שהו שבועיים, בני החבורה שהו בבית הכנסת 'כנסת אליהו' עשו שם: "טבילות הרבה, ובודאי כל העושה טבילות שם נתוספת בו נשמה יתירה"⁶⁰. מאלכסנדריה רצתה החבורה לנסוע ליפו כדי להגיע משם לירושלים, אולם המלח הוליד את הספינה לעכו, וזו הייתה טובה שלא במתכוון מפני ששררה אז מגפה נוראה ביפו ובירושלים⁶¹. לנמל עכו הגיעו באמצע חודש אלול⁶². לכן החליט רבינו לקבוע את ישיבתו באופן עראי בעיר עכו⁶³. ר' א"י מתאר בפרוטרוט את השתטחותם על קברי הצדיקים בסביבת עכו, תיכף אחרי ר"ה, ואת סדר התיקונים. ביה"כ התפללו במערת אליהו שבה הכרמל "שם נחה אלינו

⁵⁶ ב"ר נתנאל ב"ר משולם [המוזכר לעיל הע' 52] עלה יחד עם אמו במסע חבורת רבינו, טמירין, איגרת יג. בשנת תק"ז נזכר כאחד מחברי הישיבה, כן נזכר כחבר הישיבה ברשימת תקי"ח. ובשנת תקכ"ו, יצא כשד"ר לליוורנו עבור הישיבה, חוברת 'תובלנה בשמחת וגיל', לעיל הע' 19.

⁵⁷ התדבק לרבינו תיכף עם הגיעו לליוורנו. היה אחד משני הגבאים שאספו כספים לרבנו כבר מבוא לליוורנו. רשם מזכרוננו את דרשותיו של הרב עלי ספר, ראה הערות: 7, 8, 9, 16, 17, 58. למרות שרשם את סדר המסע מאיטליה לאר"י, אינו מוכרח שהשתתף עם מסע-החבורה, שמא העתיקו מכתב אחר.

⁵⁸ ר' משה פראנקו בהקדמה ל'מאור החיים'.
תלמידי הישיבה כותבים בהקדמתם לספר 'ראשון לציון': "עזבנו ארץ מולדתנו ובזרועו קיבצנו מסוף העולם מקצוי ארץ ובאנו אל הארץ להסתופף בצל החכמה אשר אמרנו בצילו נחיה באברתו יסד לנו", דברים אלה מורים כי תלמידיו וחכמי המדרש לא היו תלמידים סתם שהצטרפו אליו לאחר שבא לארץ, אלא שנדדו ממרחקים ונענו לקריאתו של רבם.

⁵⁹ אם עלו ישיר מליוורנו, או שהיגר משם לאלג'יר במשך אביב ת"ק, ולקח משם בחורים וחזר איתם לליוורנו, ראה מאמרו של אלעזר טויטו, רבי חיים בן עטר: על הימים שעשה באיטליה, זכור לאברהם, ספר זכור לאברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, עמ' 36-43.

⁶⁰ לשון תלמידו – ר' אברהם ישמעאל סגנויניטי- המתאר באיגרתו בפרוטרוט את המסע, קלאר, עמ' קכח. וראה מאמר א' הע' 91.

⁶¹ איגרת ר' א"י סגנויניטי, קלאר, עמ' קכט. המעניין שלקראת יציאת החבורה מאיטליה לכיוון א"י, הגיעה שמועה לאזנם על מגיפה המשתוללת בירושלים. 'קול' זה גרם לכמה מהנוסעים 'להתקרר' מלהפליג עם השיירה, או שמא הוריהם מנעו בעדם. רבינו נשאל על כך – עוד בשבתו בליוורנו – מאת תלמידו ר' שמואל נחמני, כדת מה לעשות, היות שלבו נוקפו. בתשובת רבינו – מהתחלת חודש תמוז תק"א – הוא מספר שבירר את אמינות השמועה, והתברר שהיא בדוּתָא, שאחד המציאה אותה, ובאומץ לב הוא מחזק את העולים שכל מעצור ומכשול כאין וכאפס נגד הרצון העז לעלות לא"י: "ודברים אלו אין אני אומר לכם אלא האמת במה שהוא אמת, כי לא איכפת לי אם יבוא מי שיבוא או יחדל מי שיחדל, מי שהוא בעל נפש עלה וירש אותה, והחדל לא איכפת לי בו", כה כותב רבינו במכתבו שכתב, בהיותו עוד בליוורנו, קלאר, עמ' ס-סא.

בשנת תפ"ג נשאל רבי יהודה עייאש בהיותו מכהן באלג'יריה, על בן ת"ח אחד שברצונו לעלות לצפת, ואילו הוריו מצטערים על פרידתו ומעכבים אותו מלנסוע, מהו הדין בזה. ומסקנת דבריו, היות ובעלותו ארצה מקיים שתי מצוות, לימוד תורה ויישוב א"י: "פשיטא שא"צ לשמוע לאביו ולאמו בזה אע"פ שמצערן הרבה" (שו"ת בית יהודה, יו"ד סי' נד).

⁶² קלאר, עמ' קלו.

⁶³ מן העניין לציין שבשנת תס"ב עלה ר' אברהם רוויגו עם חבורה של כ"ה איש ביניהם עשרה בני-עלייה מפולין לא"י, דרך ליוורנו, כדי לייסד ישיבה בירושלים. עלו בנמל עכו, ושם לא מצאו כלל יהודים (י' מאן, התיישבות המקובל ר' אברהם רוויגו וחבורתו, מאסף ציון, ו [ירושלים תרצ"ד], עמ' סג); ואילו בשנת תק"א כבר גרו בעכו "יותר ממאה בעלי בתים יהודים", קלאר, עמ' קכט.

רוח אלקים... והיה נראה ממש כאילו אליהו ז"ל שם, לאחר יוה"כ חזרו לעכו והאיגרת מסתיימת בתיאור חגיגת חג הסוכות "בלולב ואתרוג כנתינתם מהר סיני". את ה'מדרש' פתח בעכו בר"ח חשוון⁶⁴, כשנה התקיימה הישיבה באופן עראי בעכו ובפקיעין⁶⁵. האמת, שרצו לייסד את הישיבה בצפת, אולם בתקופה זו היה מצב היהודים בכי-רע⁶⁶, בחודש אדר שני יצאו ליזארה' ביקור בקברי צדיקים, וסובבו בגליל עד לפני פסח, אז חזרו לעכו⁶⁷. משך כל התקופה שבה שהה בגליל, לא הסתיר את שאיפתו לעלות ירושלימה, ואכן בהגיע הבשורה טובה שפסקה המגיפה, עלה ביום ט"ו באב תק"ב יחד עם כל החבורה לירושלים. את מקום הישיבה קבע באופן עראי בבית שהכין ר' עמנואל ריקי עבור ישיבה שחשב הוא עצמו לייסד, ונהרג בדרך⁶⁸. בלבו קיננו תוכניות רבות להרחבת הישיבה, אך רבינו האור החיים הקדוש נתבקש לישיבה של מעלה ביום ט"ו בתמוז תק"ג⁶⁹. על אף האבידה הנוראה הזו המשיכה הישיבה במשימה בה רצה מיסדה להמשיך. אי אפשר לברר על פי התעודות שנותרו בידינו מי היו ראשי הישיבה אחרי מות רבם הקדוש. אמנם ידוע שבשנת תק"ז עמד בראשה רבי יאודה די אבילה, ובשנת תקי"ח

⁶⁴ כן מפורש באיגרת המתפרסמת כאן, וכן כתב באיגרתו מחודש אב תק"ב, קלאר, עמ' עז. וכן רשום באיגרת תלמידו ר' איי סאנגוויניטי מר"ח כסלו תק"ב: "ייהיה בסימן והצלחה על מעלתכם, מדרשת 'כנסת ישראל' נפתח ביום ר"ח חשוון התק"ב, קלאר, עמ' קלו.

⁶⁵ ר' משה פראנקו כותב "שנשאר ביפו", וכנראה שלא דק.

⁶⁶ בתקופה זו שלט בנו של ד"אהר-אל עמר, והוא סחט את היישוב היהודי עד לשד עצמותיהם; כפי שכותב רבינו באיגרתו מחדש אב תק"ב ששמע מפי רבי חיים אבולעאפאי: "שיש בה הרבה פחדים וצרות רבות", קלאר, עמ' התלמיד רא"י סינגוויניטי מרחיב את הדיבור ומרמז שהמושל סוחט בגבית מסים גבוהים ומגרש את היהודים מצפת: "המקום ההוא בלתי מתוקן לעת עתה מחמת השררה שתובעין מהם מעות הרבה מחמת הגייסות, וברחו משם [מצפת] לכאן [לעכו] כל ראשי ישיבות, והנם כאן חונים לעת עתה", קלאר, עמ' קלד. וכן כתב רבי עזרא מלכי שחלק מהתושבים ברחו להרי הסביבה בלחץ המושל: "מפני חמת המציק... אשר הקיפוח לעי"ק צפת... נהפך עליה בלהות... מדלגין היינו על ההרים הרמים ועל הגבעות לנוס שמה ברשעת הגויים", מלכי בקדש, סאלוניקי תק"ט, בהקדמה.

⁶⁷ ביום ו' לאדר ב' יצאו מעכו, אחרי שלושה ימים הגיעו לצפת, שם קידמו גדולי העיר ופקידה את פניהם והקצינו לרבינו שם דירה אשר בו היתה ישיבתו של הב"י, מכך אנו למדים את מדת ההערכה כלפיו. בצפת נשאר עד שושן פורים, למחרתו יצאו להשתטח על קברות הצדיקים בסביבה, ויצאו לכיוון הר מירון. בשבת י"ח לחודש שבתו במירון ושב אה"כ לצפת. מצפת הלכו לעין זיתים, ושוב לצפת ביום כ"א לחודש, שוב השתטחו בסביבה משך שלושה ימים על הקברים, וביום כ"ג לחודש נסע רבינו לטבריה לקבל פני רבי חיים אבולעפייא, וישב אצלו תשעה ימים, ביום ב' בניסן שב לצפת, ומשם חזרו לעכו, ב' קלאר, עמ' מא-מט.

⁶⁸ מכתב רבינו על הוועד בליוורנו מחודש חשוון תק"ג, קלאר, עמ' צה-צו.

אחד הפקידים של הוועד, רפאל אירגאס, שהיה גם חבר בוועד של ישיבת 'חברים מקשיבים' בראשות ר' עמנואל ריקי, פנה אל רבינו שיקבל את בנו הצעיר של ר' עמנואל לישיבתו, מאחר שתכנית הישיבה של אביו בטלה, קלאר, עמ' קמ-קמד.

⁶⁹ כך מקובל בפי כול, וכן רשום על מצבתו. מאידך נותרו לנו שני מקורות נאמנים ומקרובים ביותר אליו הכותבים שנפטר ביום י"ד בתמוז! הראשון בהספדו של ידידו המקורב ר' מלאכי הכהן, לעיל הע' 9, והשני בדומה לו – רב מנחם עזריה מפאדובה בן יהודה מצליח ר"מ במודינה, (רמ"ע היה אחד מהמסכימים לאוה"ח ופרי תואר) ערך עליו הספדו ורשם 'קינה' ארוכה זו הוא מבכה את אבידת רבינו. קינה זו מתפרסמת כאן לראשונה מכת"י (בהמ"ל ניו יורק 8570 [סרט 35476], עמ' 41), גם הוא רושם שחור ע"ג לבן י"ד בתמוז. הספדו בנוי על הכ"ח עתים שבספר משלי, ואלו דבריו בכותרת הספד: "על שמועה רעה כי באה, מפטירת החכם השלם המקובל האלקי נזר החסידות, כמוהר"ר חיים ׳ן עטר זצוק"ל, שנפטר לעולמו בירושלים תוב"ב ב"ד לחודש תמוז ה'תק"ג.

אתיק את הבית הראשון מההספד: "עת ללדת צירים וחבלים ולמוד מסכת שמחות. עת למות את ירושלים פרצות תשב, חדלו ארחות. עת לטעת שרש פרה ראש ולענה, ויגונות אחריהן צומחות".

היה זה רבי חיים מונדובי⁷⁰, בשנת תקכ"ו כיהן רבי שם-טוב גבאי⁷¹.

מנוחת כבודו מול מקום המקדש בהר הזיתים, השאיר אחריו ספריו המאירים והמשמחים: אור החיים, פרי תואר – על יו"ד, ראשון לציון – חידושים על ש"ס ונ"ך, חפץ ה'י⁷² – ביאורים על מסכתות הש"ס.

*

בעקבות המאמר הראשון, רבים בקשו פרטים אודות "רבו של בעל 'אור החיים' בחכמת הקבלה" הלא הוא ר' אברהם אזולאי, דמות אינה ידועה כלל וכלל.

אכן אינו כל כך ידוע, וגם אחרי בדיקה: אין עליו פרטים רבים, וארשום מה שהעליתי בחיכי, ובעיקר מתוך מאמרו של הח' מאיר בניהו על המקובל רבי אברהם אבן מוסה מגדולי חכמי טיטואן וסאלי, וידיו רב לו בביאור הזוהר וכתבי האר"י⁷³.

ר' אברהם ב"ר ישראל אזולאי, נולד בשנת ת"ך ונפטר בשנת תק"א לערך. תלמידו של המקובל ר' יצחק די לוייה ממאראכיש⁷⁴. בשנת ת"ע לערך עבר רבי אברהם אבן מוסה מעירו טיטואן לסאלי שם הרביץ תורה⁷⁵, ומשם למרכאש שם שימש כרב ומו"ץ. כנראה שבמרכאש נפגש עם ר"א אזולאי ושניהם למדו יחדיו את חכמת הקבלה⁷⁶. עדות לכך הוא ספר 'אוצרות חיים' בעריכתו של ר' אלישע חיים אשכנזי. חיבור זה הוא מהראשונים

⁷⁰ על כך בארוכה במאמרו של מ' בניהו 'לתולדות בית המדרש כנסת ישראל בירושלים', ירושלים (רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה), שנה ב, ירושלים תש"ט, עמ' קכא-קכו.

⁷¹ כן מתברר מתוך תעודת השדרו"ת עבור הישיבה משנת תקכ"ו, פרסמה הרב אברהם שישא [לעיל הע' 19], שהוא חותם ראשון מצד ימין.

⁷² הגאון רבי יעקב חיים סופר שליט"א העירני שיש לנקד את שם הספר חפץ ה', כמו 'חפץ בבית יעקב' (בראשית לד) ולא כמו שרגילים לקרוא חפץ ה', כמו אבני חפץ (ישעיה נד) או ארץ חפץ (מלאכי ג), והמבין וידוע תהלוכות ורוחו של בעל 'אור החיים' יודה בזה.

ואכן המעיין בהקדמתו לספר זה יבחין שהצעתו נכונה, את הקדמתו הוא מסיים בכמיהה לדביקות עמו יתברך כביכול: "ולכן בחרתי לקרות שם ספר זה בס"ד 'חפץ ה' כי כל כוונתי לעשות בו חפצו יתברך, ועוד לומר כי לא ממני אלא מאת ה' הוא חפץ של האל יתעלה וסימנא מילתא היא שיהיה ה' חפץ בו לעורר אהבתו אלינו ועל כללות אומתנו הקדושה, ועל השכינה ושכונתה ארץ חפץ, ויהיה ה' חפץ בנו ובעבודתנו...".

⁷³ ר' אברהם נולד בשנת ת"כ, כל הנראה בעיר טיטואן. מורו בקבלה היה רבי יעקב מאראגי, שכתב פירוש מקיף לזוהר. היה מרביץ תורה בפשט כבסוד ונחשב בין ראשוני המקובלים בצפון אפריקה. מלבד ספרו 'מנחת סוטה' שהודפס ע"י חברת 'אהבת שלום' בשנת תשנ"ט, נותרו ממנו עוד כתבים רבים. במבוא ל'מנחת סוטה' ערכו חברי המכון את תולדות המחבר, את שלד המבוא מיוצק מתוך מאמרו של בניהו, והוסיפו עליו עוד כהנה וכהנה, כידם הרחבה.

⁷⁴ אבי"ד וראש ישיבה בעיר מארוקה (נר מערבי, עמ' 161). הוא נחשב לראש המדברים בין הת"ח שבעירו; העמיד תלמידים רבים, אשר הותירו אחריהם דברים שבכתב; אך עליו עצמו לא ידוע שחיבר איזה ספר. בשנת תס"א נתפס למלכות בעלילת מלשינות מצד פורקי עול מבני קהילתו, ורבי יעקב אבן צור (מגדולי חכמי מרוקו) כתב לו איגרת חיזוק, יהודה ניני, מבחר מאיגרות ר' יעקב אבן צור, מיכאל, ה, עמ' קצו, רד.

⁷⁵ "בעיר זו נמצאו כמה חכמים ומקובלים כדוגמת ר' חיים בן עטר ור' משה נ' צור, ללא ספק נכון שם מקום מיוחד ללימוד חכמת הנסתר, ובמרכזה עמד ר' אברהם אבן מוסה ושנה משנתו, בדיוק חברים ותלמידים", מבוא למנחת סוטה, עמ' 25.

⁷⁶ בהקדמתו ל'מקדש מלך' כותב ר"ש בוזאגלו: "ותורה מחזרת על אכסניא שלה, ובעיר מאראיקוס מצאה בית וקן לה... ובראשם הרב הגדול המפורסם ח"ק המקובל האלהי כמוהו"ר אברהם אזולאי זלה"ה"

פרשת בלק תשע"ג

בקבלה שהגיעו למרוקו, עם בואו של רא"ח אשכנזי שמה, נותרו בידינו כת"י אוצרות חיים שהיה בידיהם של שני אריות אלו, והם הוסיפו עליו את הערותיהם. מתוך הערותיהם מבצבץ ועולה שהתווכחו רבות זה מול זה. כתבים רבים נותרו בהם מתפלמסים זה מול זה להפיק דבר אמת ודרך הסלולה בפרד"ס⁷⁷. הרב חיד"א, שהיה לפניו כתבים אלו העלה בערכו של הרב אבן מוסה: היה מתווכח "בקבלה עם הרב החסיד מהר"א אזולאי של מרוויקוס כנראה מהגהותיהם בספר אוצרות חיים"⁷⁸. לימים – בשנת תקע"ג – נדפסו הגהותיהם בספר 'מקום לבניה' לר' יצחק ב"ר יהודה סבע [מצאצאי ר' אברהם סבע], מתוך העתקת המקובל רבי מרדכי ב"ר ברוך לושקי. ספר זה הוא יקר המציאות. כעבור שלושים שנה הדפיס ר' אברהם אנקאווא ספר זה בליוורנו, ובשער הספר כתב שכלל בו: "הגהות... גאוני מערב חסידי קדושי עליון ה"ה כמוהר"ר אברהם אזולאי זצ"ל וכמה"ר אברהם בן מוסא מתושבי מראקיס". מהדורה זו היא מהעתקת רבי משה מאימראן⁷⁹.

מבין תלמידיו: ר' יעקב פינטו ור' ישעיה הכהן. ליקוטים מפירושו לספר הזוהר שובצו לתוך 'מקדש מלך' של תלמידו ר' שלום בוזאגלו.

הרב חיד"א מתארו בתארים: "הרב החסיד המפורסם, המקובל האלהי מהר"ר אברהם אזולאי הוא הקדוש ... ושמענו נפלאות ממעשיו וחכמתו וחסידותו... היה מלומד בנסים ודבריו נשמעים בשמים ותפלתו אינה חוזרת ריקם, זי"ע". בספר 'מלכי רבני' בערכו מביא מעשה נורא על עת שנתפס מהמלכות באשמת הריגת גוים, וכאשר הגיע לפני המלך לדונו, ראה הלה עמוד אש מעל ראשו, ונתבהל ונתיירא מפניו ושלחו לחופשי בכבוד גדול.

ידועים דברי ה'אור החיים' בביאורו למאמר "הקב"ה מקומו של עולם", את שאלתו הוא מנסח "וצריך לתת לב לדעת טען הדבר למה עשה ה' ככה", והוא הולך ומבאר מה שקיבל "מפי זקני תורה" שכוונת הבורא בבריאת העולם בצורה כדורית, הוא כדי שיעמוד ויתקיים בהשוואת כחי חלקיו, וכל חלק וחלק נמשך לנקודה המרכזי בעולם...⁸⁰, יש להניח שכוונתו לרבו זה⁸¹.

ר' אברהם ב"ר ישראל אזולאי נפטר ביום ח' באב שנת תק"א, נותרו ממנו העתקות רבות וביאורים בכתבי האר"י המחכים לגואל.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

⁷⁷ הרב יוסף אביבי, קבלת האר"י, כרך ב, עמ' 775.

⁷⁸ שם הגדולים, ערך ר"א אבן מוסה.

⁷⁹ באחד מדרושי מזכיר רבי משה דבר-תורה של ר' אברהם אבן מוסה, דרושי רבינו משה מאימראן, הוצאת אהבת שלום, תש"ע, ח"ב עמ' קב.

⁸⁰ אוה"ח, בראשית ב, א.

⁸¹ העירני על כך ידי"נ הרב הגאון רבי אהרן אוירבאך (ירושלים).